

ВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Ідея створення незалежної неподільної України була визначальним чинником національного буття українців протягом багатьох віків. Тому відтворення цілісної картини соборності українських земель, особливо в революційні роки, дозволяє глибше зрозуміти тенденції історичного розвитку України, необхідне для подолання міжрегіонального протиріччя. Адже внутрішньополітичні розходження по лінії «схід-захід» у сучасній державі залишаються однією з доволі дразливих тем.

В українському джерелознавстві фактично відсутні дослідження з історії взаємовідносин Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки. Майже десять років тому В. Пилипів зробив характеристику даній проблемі у своїй кандидатській дисертації¹. Однак за цей час значно розширилася й стала більш доступнішою і структурованою база документів з теми. Іншим вагомим доробком є праця В. Великочого про джерельну базу з історії ЗУНР, а отже й відносини галицької держави з УНР².

Відповідно до цього автором було поставлено розв'язання наступних завдань: визначення місцезнаходження, ступеню інформативності, специфіки джерел з даної теми.

Особливістю формування джерельної бази Української революції і її тематичного компонента — відносин УНР і ЗУНР полягає в тому, що нагромадження документів відбувалося в надзвичайно складний час: за умов революції й громадянської війни, формуванню нового державного й адміністративного апарату. Значна кількість матеріалів про події 1917–1920 рр. взагалі була знищена або українцями в умовах наступу ворогів, або ж радянським і польським політичним режимом. Деякі документи, вивезені безпосередніми діячами революційної доби, залишаються сьогодні майже недослідженими й чекають слушного часу. Хоча переважна більшість з них у роки незалежної України стала доступною й безперечно привертає увагу сучасних дослідників історії України.

¹ Пилипів В.І. Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. — К., 2002. — 198 арк.

² Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: (До 85-ліття Західно-Української Народної Республіки). — Івано-Франківськ, 2003. — 278 с.

Історія взаємовідносин УНР і ЗУНР представлена всіма видами джерел: архівними, археографічними, мемуарними, епістолярними, пресовими, зображувальними. Більшість документів з даної проблематики зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України, Центральному державному історичному архіві України в м. Львові, Державному архіві Львівської області. Деякі документальні свідчення виявлені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, інших обласних архівах України (Івано-Франківської (ДАІФО), Тернопільської (ДАТО), Закарпатської областей (ДАЗО).

Основний масив джерел з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігається у фондах ЦДАВО України. Протоколи та матеріали засідань Ради Міністрів УНР (ф. 1065) відображають роботу вищого виконавчого органу влади й дають можливість простежити формування та реалізацію політики взаємовідносин між українськими республіками, проаналізувати її наслідки у світлі Акту соборності 22 січня 1919 р. Цінними є відомості про надану урядом фінансову допомогу керівництву ЗУНР.

Фонди Директорії УНР (ф. 1429), Диктатора Західної Облaсті Української Народної Республіки (ф. 2192) містять закони, накази, універсали, декларації, звернення Директорії та Є. Петрушевича, в яких представлена інформація про діяльність вищого державного керівництва, розкриваються основні причини непорозумінь між українськими урядами, що виникли в ході визвольної боротьби. Зокрема, у фонді 1429 міститься відозви УНРaди та Універсал Директорії про злуку.

Співробітництво у військовій сфері відображене у фондах Державного Секретаріату військових справ ЗУНР (ф. 1073), військового міністерства УНР (ф. 1075), Головного управління Генерального штабу УНР (ф. 1078), Штабу діючої армії УНР (ф. 3172), Начальної Команди Галицької армії (ф. 2188). Документи (накази й інструкції Головного Отаману, штабів Дієвої армії й УГА, різноманітні зведення й оперативні донесення) показують характер військового співробітництва після переходу Галицької армії р. Збруч у липні 1919 р., дають можливість з'ясувати ставлення наддніпрянського населення до галицьких вояків, взаємовідносини УГА та Дієвої армії, становище українських військ в умовах війни з білогвардійцями.

Ноти, меморандуми, заяви урядів УНР, протоколи конференцій, газетні вирізки про діяльність українських урядів на міжнародній арені містять фонди міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696), особового фонду С. Шелухіна (ф. 3695). Цінні відомості про розкол у середині українських дипломатів у Парижі подає у своїх нотатках радник з правових питань делегації С. Шелухін. У його працях прослідковується неприхильне ставлення до представника галичан на Мирній конференції В. Панейка, який провадив сепаратну політику. Заслуговують на увагу й документи з українсько-польських відносин, що зосереджені в

цих фондах. Природно, що вони безпосередньо зачіпали інтереси ЗУНР, оскільки Головний Отаман весь час намагався заручитися підтримкою Польщі за рахунок земель Східної Галичини, на яку не мав ні юридичної, ні формальної влади.

Акти дипломатичних посольств і місій ЗОУНР за кордоном, західноукраїнські періодичні видання, де частково розкриваються проблеми політичного й економічного співробітництва українських держав містяться в колекції матеріалів Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки, зібраних польським урядом у 1919–1920 рр. (ф. 3505).

Окремі документи з історії взаємовідносин між УНР і ЗУНР можна виявити в інших фондах ЦДАВО України, зокрема особових — С. Петлюри (ф. 3809) та Б. Мартоса (ф. 4000). На особливу увагу заслуговує фонд І. Мазепи (ф. 3933), де поряд з протоколами засідань Ради Міністрів, постанов уряду УНР знаходиться проект договору між українськими арміями в січні 1920 рр., коли і С. Петлюра, і Є. Петрушевич залишили Україну.

Інформативні джерела з теми зберігаються в ЦДІАЛ. Зокрема, у ф. 581 «Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» містяться офіційні урядові документи, листи й донесення про події на фронті, оперативні зведення, звіти засідань, протоколи, нормативні акти тощо. Важливими є й матеріали, присвячені Мирній конференції в Парижі, зокрема, резолюції щодо Галичини. Вони дозволяють з'ясувати специфіку взаємовідносин та атмосферу, в якій перебували українські послы й делегати на Мирній конференції, визначити здобутки й прорахунки зовнішньої політики УНР і ЗУНР (ЗОУНР), ставлення галичан до наддніпрянців і навпаки.

Деякі офіційні документи, вирізки з газет, замітки знаходяться в інших фондах ЦДІАЛ, зокрема, Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ф. 309), Українського горожанського комітету м. Львіва (ф. 462) та особовому фонді Г. Степури. У них зібрано вагомий матеріал законодавчої діяльності українських республік: Декларація Директорії про злуку, протоколи засідань Державного Секретаріату ЗУНР, де частково обговорювалися питання про відносини з наддніпрянським урядом, договори УНР з Польщею, які безпосередньо стосувалися земель Східної Галичини.

Особові фонди С. Томашівського (ф. 368) та М. Тишкевича (ф. 681) дають свідчення про хід Паризької мирної конференції, ставлення провідних європейських політиків до вирішення українського питання, взаємовідносин усередині об'єднаної української делегації. За ступенем інформативності дані матеріали значно доповнюють і поглиблюють свідчення фондів київських архівів, і без їхнього аналізу складно визначити й проаналізувати причини й характер протиріч, які виникли між

делегацією УНР на чолі з головою Г. Сидоренком і галицькими дипломатами В. Панейком і С. Томашівським у Парижі.

Окремі матеріали й документи з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігаються в Державному архіві Львівської області. Вони зосереджені у ф. 257 «Наукова комісія по вивченню історії оборони м. Львова і південно-східних воєводств в 1918—1920 рр.» Основу його складають резолюції, постанови, протоколи засідань, публікації преси, які висвітлюють суспільно-політичне й національно-визвольне життя Галичини. Вони частково розкривають історію взаємовідносин УНР і ЗОУНР. У фонді містяться й документи щодо діяльності надзвичайної ревізійної місії в Галичині, переговорів українців із поляками тощо.

Листопадова революція, політичне становище ЗУНР, ставлення галицьких урядовців до подій у Наддніпрянській Україні частково знайшли своє відображення у фонді «Львівського воєводського управління» (ф. 1).

Документи, що опосередковано відображають досліджувану проблему, знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Матеріали фонду «Центральний комітет Комуністичної партії України» (ф. 1) характеризують діяльність політичних партій і організацій періоду Української революції, визначають їхнє ставлення до соціально-економічної й політичної діяльності керівників УНР і ЗУНР, а також містять документи Політбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У про стратегію й тактику боротьби більшовиків із українськими національними силами. Інформація радянських розвідувальних зведень міститься в таких фондах: «Колекція документів комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У» (ф. 5) та «Колекція документів з історії ЦК КП(б)У» (ф. 57).

Деякі матеріали з даної теми знаходяться в Державному Архіві Російської Федерації (далі — ГАРФ) та Російському державному військовому архіві. В основному вони присвячені історії дипломатичних і військових відносин керівників більшовицької й добровольчої армій з українськими республіками. Це дає змогу також прослідкувати за характером дипломатичного співробітництва українських лідерів із східними сусідами, визначити протиріччя в підходах до розв'язання найважливіших зовнішньополітичних проблем.

Серед архівних фондів ГАРФ зберігається й частина матеріалів колишнього празького архіву: документи міністерства закордонних справ УНР (ф. 6087) та її делегації на Мирній конференції в Парижі (ф. 7027). Нерідко в них зустрічаються матеріали, які так чи інакше висвітлюють проблему відносин між УНР і ЗУНР, політичну й військову ситуацію на Україні.

Чимало джерел із проблеми взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігається в архівах Польщі, Італії й Канади. Зокрема, в архіві Бібліотеки Народової у Варшаві серед фондів Наукового товариства ім. Т. Шев-

ченка є відомості щодо переговорів представників УНР і ЗУНР у Фастові, документи президії Державного Секретаріату, матеріали про діяльність закордонних місій восени 1919 р. й складне становище українців під польською окупацією. Заслужують на увагу спогади й щоденники старшин УГА під час їхнього перебування на території Великої України. Вони дають змогу визначити ставлення місцевого населення до Галицької армії та прослідкувати відносини між ними.

Вагома частка джерел зосереджена в столиці Польщі в Центральному Військовому Архіві («Колекція оригіналів та копій документів про відносини Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Республікою, Гданськом і Україною») та Архіві Актів Нових (ф. 380 «Союзна армія українська»). Документи дають змогу визначити характер взаємовідносин між Польщею й українськими республіками, ступінь матеріальної забезпеченості УГА та Дієвої армії восени 1919 року, причини підписання сепаратного договору Начальної Команди Галицької армії з Добрармією.

Масивним за своєю кількістю документів є Архів Католицького університету імені Св. Климента папи в м. Римі (Ватикан). Основу колекції складають матеріали, які нагромаджувалися протягом всього існування ЗУНР (ЗОУНР) і 1934 року були передані Є. Петрушевичем церкві св. Варвари у Відні. Згодом потрапили в державний архів Австрії, а за сприяння Йосипа Сліпого до Риму. В основному, документи висвітлюють історію ЗУНР, але в деякій мірі стосуються й історії взаємовідносин УНР і ЗУНР. На жаль, доступ до нього обмежений¹. Тільки в останнє десятиліття деякі матеріали за сприяння О. Карпенка вдалося надрукувати в Україні. Про даний збірник мова йтиме далі.

Значна частина документів зберігається в Бібліотеці та Архіві Канади (м. Оттава). Особливу увагу дослідників привертає колекція політичного діяча дореволюційної України А. Жука (MG30, С176). Це своєрідний архів українського визвольного руху початку ХХ ст., який раніше не публікувався. У фонді представлені документи, статті, газетні вирізки з історії Наддністрянщини у складі Австро-Угорщини, подій Першої світової війни, бюлетені дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації в Парижі М. Тишкевича 1919 – 1920 рр. Цінну інформацію з досліджуваної теми містить листування А. Жука з Л. Цегельським, С. Петлюрою та В. Липинським, В. Темницьким, М. Васильком. Заслужують на увагу й листи С. Петлюри до Ю. Пілсудського, що зберігаються в Державній науково-архівній бібліотеці. Вони дають змогу проаналізувати ставлення Головного Отамана до галичан до і після укладання Варшавського договору².

¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 9 – 10.

² Кучер М. Незнані листи Головного Отамана Симона Петлюри до Пілсудського. — Бм., Бч. — 5 с.

Другу за значущістю групу джерел складають тематичні публікації документів і матеріалів. У роки радянської влади видана низка збірників, присвячених революційним подіям, спільною рисою яких є негативне ставлення до українського революційного руху й національної державності. Зокрема, це «Червона гвардія на Україні. Документи», «Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920): Документи і матеріали», «З історії революційного руху у Львові: 1917–1939. Документи і матеріали», «Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов в трех томах», «Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3 т., 4 кн.», «Борьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939. Зб. документів і матеріалів» та інших¹.

Головна увага в них приділена Жовтневій революції й громадянській війні, їх впливу на розвиток революційних подій. У збірниках містяться документи, які відображають прагнення робітників і селян до об'єднання з Радянською Росією, заклики населення не підтримувати буржуазний уряд Директорії УНР і Державний Секретаріат ЗУНР, діяльність Селянсько-Робітничого Союзу, інформацію про складне економічне становище в повітах Східної Галичини, польську окупацію Наддністрянської України. Представлена й телеграма С. Петлюри до Державного Секретаріату про невдоволення населення ЗУНР політикою уряду². Цінними є радянські звіти, телеграми, оперативні донесення про місця дислокації, пересування українських військ, їх боротьбу з Червоною армією, директиви більшовицького командування про ставлення до українсько-білогвардійської війни, перехід частин УГА на бік радянських військ. Зрозуміло, що вони не дають об'єктивної картини взаємин між УНР і ЗУНР та характеру їхнього співробітництва.

Проголошення незалежності України, демократизація архівної справи позитивно вплинули на видання джерел із історії Української революції. Проте окремого збірника документів про взаємовідносини УНР і ЗУНР і досі не підготовлено. Перші археографічні праці «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали», «Конституційні

¹ Червона гвардія на Україні. Документи. — К., 1937. — 229 с.; Під прапором Жовтня. Вплив Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. Документи і матеріали. — Кн. I (1917–1920). — Львів, 1957. — Т. 1. — 660 с.; З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Документи і матеріали. — Львів, 1957. — 795 с.; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов 1918–1922: в 3 т. — Т. 2. — М., 1961. — 895 с.; Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. — К., 1967. — 917 с.; Борьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Зб. документів і матеріалів. — К., 1979. — 558 с.

² Під прапором Жовтня. Вплив Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. Документи і матеріали. — Кн. I (1917–1920). — Львів, 1957. — Т. 1. — С. 124.

акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України», «Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900–1939)» містять лише деякі документи з досліджуваної теми¹. У більшості випадків вони відображають події, що стосувалися передумов та підписання Акту злуки 22 січня 1919 р.

Окремо слід відзначити збірник документів і матеріалів, присвячений історії ЗУНР². Це має бути фундаментальне п'ятитомне видання (у восьми книгах), досить рідкісне у вітчизняній археографічній практиці. У збірнику використовуються архівні документи України, Польщі: протоколи, звернення, листи, накази, ухвали тощо. Представлені також матеріали Архіву Католицького університету імені Святого Климента папи в м. Римі (Ватикан). Основу колекції складають документи, які нагромаджувалися протягом усього існування ЗУНР. Доповнюють архівний матеріал численні газетні публікації й спогади безпосередніх учасників подій.

Перший том збірника присвячений подіям у Західній Україні, які призвели до утворення держави в Галичині. Ці документи дозволяють з'ясувати передумови й хід Листопадової революції у Львові, настрої західноукраїнського населення в умовах закінчення Першої світової війни, їхнє прагнення до об'єднання з Наддніпрянською Україною. У другому томі подаються офіційні документи, протоколи засідань УНРади й Державного Секретаріату, вміщені статті періодичних видань, які розкривають державотворчі процеси ЗУНР, політику УНРади й уряду щодо об'єднання українських земель, заходи реалізації Акту соборності й перешкоди в досягненні даної мети. Документи третього тому розширюють джерельну базу вивчення соціально-економічних і суспільно-політичних проблем ЗУНР і водночас відтворюють характер співробітництва й причини непорозумінь галицьких чільників з урядом УНР у зазначених сферах. На жаль, з 2001 р. світ побачило лише три томи цього важливого видання.

Значний інформативний матеріал містить видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 рр.: Документи і матеріали»³. У ньому подаються архівні доку-

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. — Т. 1. — К., 1996. — 589 с.; Там само. — Т. 2. — К., 1996. — 422 с.; Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — 272 с.; Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900–1939). — К., 1997. — 448 с.

² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — 584 с.; Там само. — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2003. — 712 с.; Там само. — Т. 3, Кн. 1. — Івано-Франківськ, 2005. — 644 с.; Там само. — Т. 3, кн. 2. — Івано-Франківськ, 2005. — 680 с.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 томах, 3 частинах. — К., 2006. — Т. 1. — 687 с.; Там само. — Т. 2. — 743 с.

менти, які раніше не публікувалися, урядові акти та матеріали тогочасної преси про діяльність центральних органів управління Наддніпрянської України. У першій частині представлені журнали засідань Директорії та Ради Народних Міністрів протягом 1918–1919 рр., а в другій — за 1920 р., у третій — закони, постанови й декларації, прийняті українським урядом у 1918–1920 рр. Опубліковані документи дають змогу краще з'ясувати соборницькі зусилля уряду УНР, визначити політичні й економічні зв'язки між УНР і ЗУНР, порівняти законодавчу діяльність українських республік.

В Ужгороді був виданий збірник документів і матеріалів про боротьбу підгорських українців за незалежність. Він містить цінні свідчення про революційні події й настрої місцевого населення в 1918–1919 рр., їхнє прагнення до об'єднання з УНР¹.

Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції висвітлена в збірнику документів і матеріалів «Дипломатія УНР і Української Держави». У ньому представлені здебільшого спогади політиків, які були опубліковані в 1920–1930 рр., але залишалися маловідомими в Україні. Позитивним аспектом даного видання є його тематична спрямованість, що дозволяє дослідникам коротко ознайомитися з мемуарами тогочасних діячів і виокремити для себе ті, що потребують більш ґрунтовного вивчення².

У монографії М. Ковальчука, присвяченій українсько-білогвардійській війні, є ґрунтовний додаток документів з фондів не тільки українських, але й російських та польських архівів. Частина з них розкриває проблеми, які постали перед урядами українських республік влітку – восени 1919 р., під час війни з денікінцями³.

Історія взаємовідносин УНР і ЗУНР, спільна боротьба на міжнародній арені, відносини з країнами Четверного союзу й Польщею, контакти з білогвардійцями висвітлюються і в публікаціях, виданих за кордоном. Передусім, це збірник документів К. Костіва «Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість», збірник документів і матеріалів про Україну 1914–1922 р. Т. Горнікевича «Ereignisse in der Ukraine» («Події в Україні») в 4 томах, Т. Гунчака «Українська революція: документи, 1919–1921», двотомне «Україна і Польща в документах 1918–1922», а також

¹ Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.». — Ужгород, 2007. — 751 с.

² Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах. — К., 2008. — Т. 1. — 266 с.; Там само. — Т. 2. — 379 с.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. — К., 2006. — 576 с.

польське видання «Polacy na Ukraine. Zbiór dokumentów» («Поляки на Україні. Збірник документів»)¹.

За кордоном був виданий і «Денник Начальної Команди Галицької Армії». На основі щоденних записів ми маємо змогу відтворити історію цієї формації, визначити характер взаємовідносин між військовим і політичним керівництвом УНР і ЗУНР наприкінці літа й восени 1919 р. У збірці вміщені матеріали судового процесу над командувачем УГА М. Тарнавським².

Важливим джерелом дослідження даної проблеми є «Статті, листи, документи» С. Петлюри³. Перші два томи з'явилися за кордоном, а два останні вже в незалежній Україні. У виданні зібраний інформативний архівний і газетний матеріал, уривки мемуарів провідних діячів української революції про діяльність, переживання та думки Головного Отамана, його ставлення до політичного й військового Проводу ЗУНР, союзників та ворогів українського народу. Доповнюють ці публікації й інші добірки, присвячені С. Петлюрі («Вибрані твори та документи», «Статті»)⁴. А в Москві побачило світ скорочене видання статей, листів та документів С. Петлюри російською мовою⁵.

Різні аспекти історії взаємовідносин ЗУНР і УНР представлені періодичними виданнями часів революції, які зберігаються в газетних фондах НБУ ім. В. Вернадського та Державної науково-архівної бібліотеки. На шпальтах офіційних періодичних видань («Вісник Української Народної Республіки», «Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки», «Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки») міститься чимало постанов, телеграм, звернень офіційного характеру, де відображено передумови об'єднувачого процесу УНР і ЗУНР, військово-політична діяльність урядів по втіленню Акту злуки, спільні й відмінні риси

¹ *Костів К.* Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. — Торонто, 1964. — 186 с.; *Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historisches hintergrunde / Von T. Hornykiewicz.* — Bd. 1. — Philadelphia, 1966. — 450 p.; Там само. — Bd. 2. — Philadelphia, 1967. — 484 p.; Там само. — Bd. 3. — Philadelphia, 1968. — 704 p.; Там само. — Bd. 4. — Philadelphia, 1969. — 421 p.; Українська революція: Документи, 1919–1921. — Нью-Йорк, 1984. — 478 с.; Україна і Польща в документах, 1918–1922: [У 2 т.]. — Нью-Йорк, 1983. — Т. 1. — 456 с.; Там само. — Т. 2. — 468 с.

² *Денник Начальної Команди Української Галицької Армії [1919–1920 рр.].* — Нью-Йорк, 1974. — 325 с.

³ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; Там само. — Т. 2 — Нью-Йорк, 1979. — 627 с.; Там само. — Т. 3. — К., 1999. — 616 с.; Там само. — Т. 4. — К., 2006. — 704 с.;

⁴ *Його ж.* Вибрані твори та документи. — К., 1994. — 271 с.; *Його ж.* Статті. — К., 1993. — 343 с.

⁵ *Симон Петлюра.* Главный атаман. В плену несбыточных надежд. — М., СПб., 2008. — 479 с.

законодавчої діяльності українських республік. Періодичні видання зустрічаються й серед фондів ЦДАВОВ. Зокрема, у фонді 2192 і 3505 знаходяться випуски «Вістника державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки», у фондах 1065 та 2188 — випуски «Вістника державних законів для всіх земель Української Народної Республіки»¹.

Важливі свідчення, які дозволяють комплексно дослідити історію взаємовідносин ЗУНР і УНР, є на сторінках військових видань («Український козак», «Стрілець»), партійних і урядових («Боротьба», «Вперед», «Народ», «Україна», «Галицький голос»). Матеріали львівської періодики «Діло» та «Українське слово» містять важливі відомості про перебіг національно-демократичної революції на західноукраїнських землях, настрої населення, що закликала галицький уряд до об'єднання з Наддніпрянською Україною, перші контакти між керманічами УНРади і Директорії.

Особливо цінні часописи «Український козак», «Стрілець» при дослідженні військового співробітництва та взаємовідносин українських армій. Поряд із цим, вони містять замітки культурного й політичного характеру, що допомагає краще орієнтуватися в житті тогочасної України.

Важливими інформативними джерелами є західноукраїнські видання «Република» й «Нове життя». На шпальтах цих газет публікувалися замітки політичного й військового характеру. Вони дають змогу прослідкувати відмінності в законодавчій діяльності УНР і ЗУНР, кількість наданої допомоги Радою Міністрів УНР Галичині, ставлення Антанти до визвольних змагань на Україні.

Грунтовні дані про перебування обох українських урядів у Кам'янці-Подільському, перебіг політичних нарад восени 1919 р., негативну оцінку наддніпрянських політиків до укладеної угоди між УГА й Добрармією містить кам'янецьке видання «Україна». Слід відзначити, що інформація в газетах не завжди достовірна: перебільшувалися військові й політичні успіхи, проте замовчувалися відчутні поразки. Тому вона потребує додаткової перевірки за іншими джерелами.

Для дослідження обраної теми важливим джерелом є мемуари. Частина з них написана одразу після завершення Української революції. Вони містять багато документів офіційного характеру — постанов, телеграм, відозв, які доповнюють архівну джерельну базу, допомагають проаналізувати діяльність різних політиків, визначити еволюцію їх поглядів, мотивацію поведінки. Спогади не позбавлені недоліків суб'єктивного характеру, оскільки відображають власне бачення авторами

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 3; Там само. — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 35; Там само. — Ф. 1065. — Оп. 4. — Спр. 6; Там само. — Оп. 4. — Спр. 1.

перебігу подій, водночас критичне ставлення до тих, хто не погоджувався з їхніми позиціями.

Варто відзначити мемуари провідних політичних діячів Української революції І. Мазепи, В. Винниченка, М. Лозинського та О. Назарука, у яких подані фрагменти, а то й цілі документи, які не завжди вдається виявити у фондах архівів.

Провідний діяч УНР І. Мазепа в працях «Україна в огні й бурі революції» та «Творена держава» робить акцент на висвітленні діяльності Директорії УНР¹. Це природно, адже з серпня 1919 р. він очолював Раду Міністрів і був у центрі політичних подій. З погляду автора, проголошення української соборності було великим історичним актом у житті українського народу, однак мало декларативний характер². Він високо оцінює діяльність Директорії, її внутрішню й зовнішню політику, водночас негативно ставиться до ЗУНР та її керманичів. Детально аналізуючи кам'янецьку добу УНР та договір УГА з Добрармією А. Денікіна, І. Мазепа звинувачує галичан у сепаратизмі й відмові від ідей соборності, однак захищає С. Петлюру у відносинах з поляками.

В. Винниченко в ґрунтовній праці «Відродження нації», яка поєднує в собі елементи мемуаристики й публіцистики, виклав послідовно революційні події в Україні. У роботі широко використовуються документи та матеріали преси, однак автор не дуже детально подає матеріал про відносини УНР і ЗУНР. В. Винниченко не писав ні про Ухвалу УНРади, ні про Акт злуки, а обмежився лише текстом передвступного договору. Суб'єктивне бачення автора розгортання визвольної боротьби відбилосся й на негативному ставленні голови Директорії до галицьких політичних діячів.

Серед дослідників ЗУНР варто відмітити працю М. Лозинського «Галичина в роках 1918 – 1920», де використано чимало документальних джерел, матеріалів політичних діячів. Він ґрунтовно висвітлив події, що передували Листопадовій революції, перебіг українсько-польської війни. Заслужують на увагу його свідчення про відносини між УНР і ЗУНР. Не ідеалізуючи Акт злуки 22 січня, він дійшов висновку, що «всі ці акти про з'єднання не утворили нової з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народної Республіки, а тільки проголошували утворення її і намічали шлях до її утворення»³. Особливу увагу автор приділив відносинам ЗУНР із своїми сусідами та зовнішньополітичній діяльності республіки. Він дав ґрунтовну оцінку праці об'єднаної делегації УНР і ЗУНР на Паризькій мирній конференції та

¹ Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 р.): [Спогади] // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). — К., 1992. — С. 16 – 75; Його ж. Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — 608 с.

² Його ж. Україна в огні й бурі революції. — С. 84.

³ Лозинський М. Галичина в роках 1918 – 1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. 69 – 70.

подіям, що обумовили політичний розрив Є. Петрушевича з С. Петлюрою. На відміну від окремих авторів, які в дипломатичних поразках звинувачували політиків чи військових керівників, М. Лозинський вважав головною причиною невдач геополітичне становище України внаслідок Першої світової війни.

Галицький політичний діяч О. Назарук, який тривалий час перебував у Наддніпрянській Україні, у праці «Рік на Великій Україні» аналізує підготовку та перебіг протигетьманського повстання, перебування УГА на території Наддніпрянщини, політичну лінію Є. Петрушевича тощо. Причини труднощів, які постали на шляху втілення в життя Акту злуки, він вбачав в особливостях історичного розвитку й відмінностях життя наддніпрянців і галичан. Саму ж подію 22 січня називав «величним актом»¹.

Серед досліджень, що розкривають історію взаємовідносин українських республік напередодні підписання Акту злуки, особливий інтерес становить праця Л. Цегельського². Автор аналізує основні мотиви політичної діяльності керівників ЗУНР після Листопадової революції, відзначає соборницькі настрої галицької спільноти, розкриває головні етапи співпраці між Наддністрянщиною й Наддніпрянщиною, які передували укладанню Акту соборності. Він неприємно ставився до провідних діячів Директорії, які «вміли бунтувати лише селянство».

Мемуари К. Левицького дають змогу простежити становище галицьких земель з початку Першої світової війни, визначити причини й передумови Листопадової революції, мотиви й характер діяльності галицьких політиків³. Неабияку цінність становлять спогади Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле», В. Андрієвського «З минулого»⁴. Досить інформативним джерелом є праця ад'ютанта С. Петлюри О. Доценка «Літопис Української революції»⁵. На жаль, світ побачили лише четверта й п'ята книги цього видання. Четверта книга присвячена

¹ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. — Нью-Йорк, 1978. — С. 269–270.

² Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні пов'язані з Першим листопада 1918 р. — Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. — 313 с.

³ Левицький К. Австрія і українська справа / Українська Галицька Армія: матеріали до історії. — Т. 3. — Вінніпег, 1966. — С. 10–19; Його ж. Великий зрив: (До історії укр. державності від берез, до листоп. 1918 р. на підставі споминів та документів). — Львів, 1931. — 152 с.; Його ж. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни, 1914–1918: 3 іл. на підставі споминів і документів. — Ч. 3. — Львів, 1930. — С. 497–776.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле — Ч. 2. — Львів, 1923. — 96 с.; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 3. — Львів, 1923. — 122 с.; Андрієвський В. З минулого. [У 3 т.]. — Т. 2. — Берлін, 1923. — 309 с.

⁵ Доценка О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. — К.; Львів, 1923 — 1924. — Т. 2, кн. 4. — 362 с.; Там само. — Т. 2, кн. 5. — 398 с.

взаємовідносинам між урядами УНР і ЗУНР в умовах військового протистояння з Добрармією А. Денікіна, проведенню політичних нарад восени 1919 р., де обговорювалися питання виходу з кризового становища, протистояння в українському таборі. У п'ятій книзі аналізуються українсько-польські відносини наприкінці 1919–1920 рр. О. Доценко підкреслює, що переговори УНР з поляками й укладені між ними договори в грудні 1919 р. і квітні 1920 р. викликали незадоволення. Автор використав чимало українських і польських документів, що відображають історію взаємовідносин УНР і ЗУНР.

П. Христюк подав текст Акту злуки 22 січня 1919 р., але також не приділив цьому належної уваги, не без підстав вважаючи, що необхідно було шукати порятунку, а не святкувати¹. Відносини УНР і ЗУНР він обходить взагалі. Лише М. Шаповал детальніше характеризує питання соборності. Він ґрунтовно описує події осені 1919 р., коли сепаратизм військово-політичного керівництва УНР і ЗУНР досяг свого апогею, не залишаючи перспектив реалізації соборницьких намірів. М. Шаповал критично ставився до лідерів галичан, назвав їх «сепаратистами» й «регіоналістами», які намагалися зберегти власну незалежність².

Мемуари гетьмана П. Скоропадського передають особистісне сприйняття державотворчого процесу 1918 р., розкривають його суперечливе ставлення до українців Австро-Угорської імперії³.

Вагоме місце належить мемуарам, які розкривають проблеми військової історії. Зокрема, М. Капустянський намагався порівняти армії, їх керівний склад, виокремити позитивні та негативні риси командувачів, що дає змогу ґрунтовніше зрозуміти військове життя українських республік⁴. Автор відзначає, що українські армії значно відрізнялися одна від одної організацією й дисципліною. За чисельним складом Галицька армія в кілька разів переважала Дієву. Навпаки, остання була краще пристосована до мінливої партизанської війни, яка велася на території УНР.

Особливої уваги заслуговують п'ятитомні «Спомини з українсько-галицької армії» С. Шухевича⁵. У них знаходимо інформацію про військову й економічну допомогу УНР Галичині в грудні 1918 — лютому

¹ Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. — Т. 4. — Відень, 1922. — С. 60.

² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — 324 с.

³ Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — 495 с.

⁴ Капустянський М., Маланюк Є. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. — К., 2004. — 558 с.

⁵ Шухевич С. Спомини з української-галицької армії (1918–1920). — Ч. 1. — Львів, 1929. — 176 с.; Там само. — Ч. 2. — 176 с.; Там само. — Ч. 3. — 162 с.; Там само. — Ч. 4. — 164 с.; Там само. — Ч. 5. — 147 с.

1919 рр., бойовий шлях УГА впродовж 1919 р., тактику та стратегію боротьби, відступ Галицької армії на терени Наддніпрянщини й подальше її існування на території Великої України. Важливими є спогади командувачів УГА А. Кравса й М. Тарнавського, які відображають боротьбу Галицької армії з ворогами й визначають роль військового фактору в співробітництві УНР і ЗУНР¹.

Цінними є спогади М. Омелянович-Павленка, який на початковому етапі очолював Галицьку армію. Він ґрунтовно подав боротьбу УГА з поляками, бойові операції Дієвої та Галицької армій, переговори уряду ЗУНР з антанською місією на чолі з Ю. Бартелемі, учасником яких він був. Автор широко розкрив перебіг українсько-білогвардійської війни, відносини між політичними і військовими керівниками українських республік².

Роль Січових Стрільців у революційних подіях України, перебіг повстання проти гетьмана, переговори Стрілецької Ради з представниками ЗУНР, причини відмови галичанам у допомозі характеризують В. Кучабський, Є. Коновалець, М. Безручко, Р. Дашкевич³.

Початок та хід українсько-польської війни, бойова діяльність УГА в 1918–1919 рр., воєнне співробітництво з армією УНР знайшли своє відображення в спогадах А. Крезуба, В. Курмановича, О. Кузьми, О. Левицького, Д. Кренжаловського, Д. Паліїва, Н. Іваніни, С. Самійленка та інших⁴.

Праці Л. Мишути, Ю. Тютюнника, Г. Коха, В. Галана, Л. Лулу, К. Купчанка, В. Кривокульського, П. Магаса, В. Льобковіца, О. Станіміра відображають процес переходу Галицької армії в Наддніпрянщину, спільні бойові операції, похід на Київ–Одесу, взаємовідносини УГА з місцевим населенням. Автори намагалися охарактеризувати похід укра-

¹ *Кравс А.* За українську справу: Споми́ни про ІІІ корпус УГА після переходу за Збруч. — Львів, 1937. — 99 с.; *Тарнавський М.* Спогади. — Львів, 2008. — 165 с.

² *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К., 2007. — 608 с.

³ *Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є.* Золоті ворота. Історія Січових стрільців 1917–1919. — Львів, Рочестер, 2004. — 408 с.; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота: [Спогади 1917–1920 рр.]. — Нью-Йорк, 1965. — 208 с.

⁴ *Крезуб А.* Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці // Історичний календар-альманах Червоної Калинина 1930 рік. — Львів; К., 1929. — С. 27–33; *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1934. — № 5. — С. 3–6; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931. — 464 с.; *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні: споми́ни з часу від липня до грудня 1919 р. — Відень, 1921. — 194 с.; *Кренжаловський Д.* Могилівська група (від 15.XI.1919 р. до 18.11.1920 р.) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. — Львів, 1934. — С. 94–101; *Паліїв Д.* На чисту воду // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — № 6. — С. 15–17; *Іваніна Н.* Залізні роки: Споми́ни, 1914–1922 — Львів, 1937. — 132 с.; *Самійленко С.* Дні слави: (Спогади полковника укр. армії) [1917–1920 рр.]. — Нью-Йорк, 1958. — 134 с.

їнських армій на Київ, пояснити причини договору УГА з А. Денікіним і його вплив на подальші взаємовідносини уряду УНР із Диктатором ЗОУНР С. Петрушевичем¹.

Важливу роль у видавництві спогадів з військової тематики стрільців УГА відіграли львівські щорічники «Історичний календар-альманах Червоної Калини» та «Літопис Червоної Калини», що видавалися 1920 – 1930 рр. У 60-х роках ХХ ст. у Вінніпезі за ініціативи Д. Микитюка було видане 5-ти томне видання «Українська Галицька Армія», що увібрало в себе десятки мемуарів воїнів УГА.

У спогадах учасників визвольної боротьби вагоме місце займає висвітлення дипломатичного співробітництва УНР і ЗУНР, участі української делегації в Паризькій мирній конференції, переговорів із представниками інших держав. Досить змістовно ці аспекти розкриті В. Панейком, А. Марголіним, С. Томашівським, І. Борщакком, О. Шульгіним, Д. Антончуком, М. Дольницьким².

У роки радянської влади в 1930 р. була видана збірка мемуарів «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев». Вона складається зі спогадів білогвардійських генералів, тому їй притаманне вороже ставлення до українського націонал-визвольного руху. Прикметно, що поряд із російськими діячами А. Денікіним, В. Гурком, О. Лукоським у цьому збірнику представлені уривки з праць В. Винниченка,

¹ *Мишуга Л.* Похід українських військ на Київ (серпень, 1919). — Відень, 1920. — 27 с.; *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Спомини. — Львів, 2004. — 192 с.; *Кох Г.* Договір з Денікіним. Причинки трагедії УГА на Великій Україні. — Львів, 1930. — 55 с.; *Галан В.* На Київ // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. — Львів, 1930. — С. 72–75; *Лулу Л.* На Україні (уривки споминів) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. — Львів; К., 1927. — С. 90–98; *Купчанко К.* Армія групи генерала Кравца в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р. — Львів, 1922. — С. 108–117; *Кривокульський В.* Після переходу // Календар Червоної Калини на 1926 рік. — Львів, 1926. — С. 136–141; *Магас П.* В обіймах тифозної гарячки // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — № 10. — С. 4–5; *Льобковіц В.* Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріали до історії. — Т. 2. — Вінніпег, 1960. — С. 155–204; *Станімір О.* Українська Галицька Армія в боях з армією генерала А. Денікіна // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріали до історії. — Вінніпег. — Т. 1. — С. 469–484.

² *Панейко В.* З'єднані держави Східної Європи. — Відень, 1922. — 82 с.; *Марголін А.* Україна и политика Антанты (записки еврея и гражданина). — Берлин, 1922. — 397 с.; *Томашівський С.* Під колесами історії: Нариси і статті. — Нью-Йорк, 1962. — 111 с.; *Борщак І.* Мировая конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1939 р. — Львів, 1938. — С. 102–113; *Шульгін О.* Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Прага, 1930. — С. 172–176; *Антончук Д.* Україно-польські переговори про замирення в травні 1919: виступ Курдиновського // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік. — Львів, 1938. — С. 174–178; *Дольницький М.* Роля Антанты в україно-польській війні в 1918–1919 рр. // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріали до історії. — Вінніпег, 1960. — Т. 1. — С. 435–444.

Д. Дорошенка, А. Марголіна, яких також віднесено до контрреволюціонерів¹.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в праці А. Денікіна «Очерки российской смуты». Один із лідерів Білого руху, підтримуючи позиції російського великодержавного шовінізму допускав існування для українців певного культурного самовизначення, але не міг погодитися на створення незалежної держави². Однак у його спогадах містяться матеріали, які розкривають характер взаємовідносин українських армій у війні з білогвардійцями.

Серед епістолярних джерел заслуговує на увагу листування В. Липинського з Д. Дорошенком, С. Петлюри з Ю. Гуменюком і О. Удовиченком, В. Панейка з Є. Петрушевичем, І. Мазепи з В. Винниченком та А. Лівіцьким, Б. Мартоса з М. Шадлуном, М. Васильком, А. Кучерявченком, де у певній мірі відображаються взаємовідносини УНР і ЗУНР у військовій і політичній сферах, визначається ставлення авторів до перебігу Української революції³. Цінні відомості з історії воєнного співробітництва УНР і ЗУНР містить листування Начальної Команди Галицької армії з Є. Петрушевичем, С. Петлюрою, військовими частинами⁴. Хід Мирної конференції, діяльність української делегації в Парижі відображено у кореспонденції представників цієї місії з Міністерством закордонних справ УНР і ЗУНР⁵. Відомості політичного, соціально-економічного характеру подаються в листуванні Ради Народних Міністрів, канцелярії Директорії. Слід відзначити, що ці джерела нерідко носять елементи як офіційного, так й особистісного характеру.

Специфічним історичним джерелом є кіно та фотодокументи. Головним чином вони зосереджені в Центральному державному кінофотофоноархіві України. Значна частина їх актуалізована, як правило, у додатках до фундаментальних історичних праць. Слід відзначити, що останнім часом вийшли тематичні збірники аудіовізуальних документів. У 2008 р. виданий фотоальбом «Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки», на світлинах зображені події, пов'язані з проголошенням і святкуванням Акту собор-

¹ Революция на Украине: По мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев; ред. Н.Н. Попов. — К., 1990. — 435 с.

² Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Т. 5. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Минск, 2002. — С. 111.

³ Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна. — К., 1996. — 199 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті. — Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; ЦДАВОВ. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 17; Там само. — Ф. 4000. — Оп. 1. — Спр. 16.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 61; Там само. — Спр. 74; Там само. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1; Там само. — Спр. 2; Там само. — Спр. 3.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 40; Там само. — Ф. 4211. — Оп. 1. — СПр. 15; Центральный державный историчный архив м. Львів (далі — ЦДАІАЛ). — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 147; Там само. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 118.

ності 22 січня 1919 р., провідні політичні й військові діячі УНР і ЗУНР. Заслуговує на увагу й фундаментальне видання «Західно-Українська Народна Республіка: ілюстрована історія», де зібрано чимало ілюстрацій, фотографій документів на досліджувану тему¹.

Отже, історія УНР часів Директорії та існування ЗУНР, їх взаємини знайшли відображення у всіх видах джерел: архівних матеріалах, мемуарній літературі, пресі, епістолярії, кіно та фотодокументах. Найвагомішими є архівні матеріали офіційного характеру, які найбільш точно розкривають характер взаємовідносин УНР і ЗУНР. Матеріали преси й спогади безпосередніх учасників подій дозволяють доповнити архівні дані, глибше зрозуміти ситуацію навколо тієї чи іншої події, сам її перебіг. Однак ці види джерел потребують додаткової перевірки. Необхідно враховувати партійну чи урядову приналежність друкованого видання, особисті уподобання авторів, їх роль і місце в тогочасних подіях, причини написання спогадів. Для встановлення повноти картини досліджуваної проблеми, зокрема мотивації поведінки, ставлення та переживання провідних політичних і військових діячів до подій 1918—1920 рр. необхідно залучити епістолярні матеріали. Лише освоєння всієї доступної джерельної бази за допомогою сучасних методів і принципів дає змогу здійснити комплексне вивчення історії взаємовідносин УНР і ЗУНР у 1918—1920 рр.

¹ Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки: Світлина, карти, документи. — К., 2008. — 30 арк.; Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення / Гол. ред. М. Кугутяк. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — 524 с.